

Å byggje ein minnestad. Falstadskogen 1945–2005¹

Leiv Sem

Institutt for kulturstudier og orientalske språk
Universitetet i Oslo
Boks 1010 Blindern, 0315 Oslo
E-post leiv.sem@ikos.uio.no

Abstract:

The article examines the development of a memorial at the site of the former WW2 prison camp *SS-Strafgefängenenlager Falstad*, one of the largest and most notorious camps in Norway. The memorial has undergone several significant changes in the PostWar years. Using Bakhtin's concept of dialogue, the article examines how the memorial is built around a complex interaction between the components of the memorial, e.g. the landscape and various monuments, of which some are in concurrence, others in conflict. The memorial therefore has a rich repertoire of meaning which allows a number of interpretations. The article discusses how the memorial has been shaped and formed through negotiations between various concepts. By focussing on these dialogical aspects of the memorial, the author argues, one gains a deeper understanding of both the historical specificity of each component and the overall meaning.

Nøkkelord:
minnestad
monument
2. verdenskrig
kollektivt minne
Bakhtins dialogomgrep

I denne artikkelen tek feg for meg korleis seinare generasjonar har forsøkt å halde ved like minnet om krigstidas hendingar i Falstadskogen i Nord-Trøndelag og undersøker motivasjonen for dette minnearbeidet. Falstadskogen blei innvigd som minnestad av kronprins Olav i 1947, til minne om dei om lag 230 menn frå ulike nasjonar som i tidsrommet 1942–43 blei skotne og gøymde i jorda i skogen utanfor *SS-Strafgefängenenlager Falstad*. Etter Grini var Falstad med sine totalt ca. 5000 fangar den største av om lag 500 leirar for krigsfangar og politiske fangar i Noreg under 2. verdenskrigen (Reitan 1999). I periodar var Falstad

også ein av dei verste og mest illgjetne med omsyn til omfanget av drap og mishandling. Særleg var jødane og dei sovjetiske og jugoslaviske fangane svært utsett. Jødane frå heile regionen var samla på Falstad før vidare frakt til utsletting i Auschwitz. For dei slaviske fangane fungerte Falstad i tidsrommet 1942–43 som ein rein dødsleir. I denne perioden blei dei stort sett sendt til Falstad for å skytast som straff for ulike brotsverk, t.d. for fluktforsøk frå andre slavearbeidsleirar. Avrettingsstaden Falstadskogen ligg berre nokre få hundre meter sør for leiren. Såleis kunne medfangane sjå korleis kameratar blei jaga eller køyrde opp i

skogen for å skytast, og dei kunne høyre skota falle. Oftast var det også medfangar som var tvungne til å grave gravene. Minst 110 sovjetarar², 76 jugoslavlar og 43 nordmenn blei skotne på dette vesle området. Gravene, ofte massegraver, blei deretter forsøkt løynde med vegetasjon. Lika, og minna med dei, skulle forsvinne og oppslukast av skogen. Trass i omfattande oppgravingar og søk etter graver i åra 1945–52, ligg der truleg framleis offer i skogbotnen. Sikre tal vil såleis aldri bli kjent, og identiteten og nasjonaliteten til mange av ofra vil alltid bli verande uviss.

Så fort leiren var overgjeven av tyskarane den 8. mai 1945, vart den teken i bruk som leir for landssvikmistenkte. Med frigjevinga byrja også jobben med å klar-

legge kva som hadde gått føre seg i denne skogsteigen. Med hjelp frå dei tidlegare gravarane blei 49 graver lokaliserte og opna (Nilssen 2002:86 og 89). Dei drepne blei førte til nye gravstader, anten på heimstadane sine, ved Nidarosdomen eller for dei utanlandske ofras del, på krigskyrkjegardar i Trondheim. Samtidig byrja eit medvite arbeid med forvaltning av minnet om hendingane.

Jeg vedlegger [...] et forslag til en minnestein spesielt for "Majavattengkarene" som ble skutt her inne. Det var 24 mann, og de ble lagt i to forskjellige grave. I den ene lå det 15, i den andre 9 mann. Jeg hadde tenkt steinen hugget for eksempel i grov skifer, med vårt

Alle kjende graver i Falstadskogen blei opna i åra 1945–52. Dei fyrste åra var gravene markerte med trekors. (Falstadarkivet)

kristne symbol, korset[,] på toppen av steinen. Deretter vilde jeg ha satt navnene på hver enkelt som lå i den graven, hvor de var fra, fødselsår og dato. Under navnene vilde jeg ha hugget inn to korslagte norske flagg og fellet inn i disse: ”Fall for Norges fridom”. Denne skiferplaten vilde jeg ha støpt fast i en halv-rund betongplate, og i ytterkanten på denne vilde jeg ha nedstøpt en stein fra hver enkelt av de fallnes hjem, med deres forbokstaver innhugget i disse steinene (FSM 908a).

Sitatet er henta frå eit brev forvaltaren på Innherad tvangsarbeidsleir, Erling Bjørgum, skreiv i 1947 til biskop i Nidaros, Arne Fjellbu, for å be biskopen om å arbeide for freding av gravstadane i Falstadskogen. Bjørgum var ein av dei som i perioden rett etter krigen var sterkast involvert i arbeidet med å skape ein minnelund i Falstadskogen. Det spesifikke minnet han her forsøker å handtere, er korleis ei stor gruppe menn frå små lokalsamfunn nær Majavatn i Nordland blei skotne i løpet av 24 timar etter standrettsdom i fangeleirens gysal. Sjølvne nedteikninga av desse linjene fann stad på Bjørgums kontor i tvangsarbeidsleiren, i bygningen som tidlegare var *SS-Strafgefangerenlager Falstad*. Like ved arbeidde ein samtidig med å grave opp og identifisere dei mange lika og føre dei til ein verdig gravstad. Dette tunge arbeidet var også Bjørgum sterkt involvert i. I eit anna brev til ein av medarbeidarane skreiv Bjørgum at han var så plaga av minna frå synet av eitt av desse lika: ”Jeg kan ikke akkurat si, at jeg var i en oppløftet stemning da jeg kom hjem i går. Det gnager meg dette, at der ser ut som om en av disse stakkarne er blitt levende begravet” (FSM 908b).

Når Bjørgum skreiv med dette historiske bakteppet, og i desse omgjevnadane, er

det ikkje til å undrast over at kjenslene blei sterke da han skreiv om sitt forslag til monument. Brevet er nøkternt formulert, og såleis svarande til korleis formgjeving og val av materialar var tenkt. Det er likevel tydeleg at det bølger sterke kjensler under overflata. Om utvalet av symbol er enkelt, er symbolikken likevel pålessa og nesten monoman. Ikkje mindre enn fire krossar vil han smykke steinen med, ein på toppen, to nye krossar i sjølvne flagget, og til overmål enda ein kross danna av flaggstengene. Namna på offera skal presenterast to gonger kvar, ein gong fullt ut, den andre gongen ved initialar. Deira liv og offer er ramma inn på den eine sida av det heimlege miljø som skapte dei, representert ved grov naturstein. På den andre sida er det som motiverte dei, som lyfte dei oppover; det norske flagg og krossen. Truleg syner symbolbruken ein viss spontanitet i forslaget, men det seier også ein god del om makta som ligg i konvensjonane, eller kanskje snarare i sjølvne konvensjonaliteten når det gjeld formgjeving av minnesmerke som dette (jf. t.d. Winter 1995:115f). Bjørgum heldt fram til biskop Fjellbu:

Til pynt på gravene der oppe[...] har jeg for det meste brukt det som skogen gir, – ikke noget fremmed innslag, – og det var i den form jeg tenkte å bygge det ut, – til en enkel og verdig minnelund, for all oppvoksende ungdom, som er seg sitt ansvar bevis[s]t, og har sitt fedreland kjær, elsker det, i dyp takknemlighet til dem, som faldt, som gav oss vårt kjære fedreland fritt tilbake, vårt land, og vårt kongehus (FSM 908a).

Når Bjørgum her kjem til formålet og motivasjonen for arbeidet, misser framstillinga hans mykje av samanhengen. Både syntaks og koherens blir brott opp. Det ser

ut som at hendingane er for vanskelege å handtere både språkleg og kognitivt. Attende står berre sjølvre reisverket i den nasjonale retorikken og symbolikken: ”falle”, ”fedreland”, ”vårt kongehus”. Desse kjernesymbola står her nesten heilt nakne, utan at ein korkje kan eller treng sette dei inn i ein samanheng. Dei blir berre borne fram abrupt og repeterande, så det nesten liknar ei maning eller ganning.

Eg har trekt fram Bjørgums brev her i starten dels fordi det er ei av nokså få skriftlege kjelder til korleis ein fyrst tenkte og arbeidde for å skape ein minnelund i Falstadsbogen. Dels er det også referert her for å få eit grep om kva kjensler og røynsler som låg til grunn for utviklinga av minnelunden i Falstadsbogen. Eg vil i det følgjande sjå nærare på korleis arbeidet er ført vidare.

Problemstilling

Minnestaden Falstad har fleire gonger blitt tilført nye element eller fått utsjånaden endra, og opp gjennom tida har det blitt uttrykt ulike forståingar av meiningsinnhaldet og ulike behov for minnestaden. Dette kan sporast gjennom fire kjeldetypar: Den fyrste er sjølvre minnestaden, slik den har blitt forma gjennom vedlikehald og utvikling av det romlege miljøet med t.d. kunstnarisk utsmykking, tilrettelegging av informasjon osv. Den andre er dei planverk, utgreingar og skisser som har legi til grunn for utforminga av staden. Somme av desse er realiserte, andre ikkje. Den tredje er dei innspela og tilbakemeldingane som har kommi til dei to fyrste typane, t.d. gjennom pressa. Ein siste kjeldetype som er viktig for å få full innsikt i denne meiningsutvekslinga mellom publikum og minnestaden, er sjølvre bruken av minnestaden som ein stad for rituell, pedagogisk eller

jamvel rekreasjonell bruk. At denne minnestaden har vori mykje brukt, særleg ved høgtider som 17. og 8. mai, går tydeleg fram t.d. av avisarkiva. Det som ikkje er fullt så enkelt å lese ut av desse kjeldene, er korleis menneska har brukt skogen ved desse høva. Enda færre er kjeldene til korleis minnestaden er brukt utanom slike offisielle merkedagar. Kjeldetilgangen er altså liten når det gjeld korleis minnestaden faktisk er brukt i ulike samanhengar. På den andre sida inneheld dei tre fyrste kjeldegruppene fleire dokument som kan seie oss mykje om korleis skogen er tenkt tilrettelagt for slik bruk, og det er dette tankegodset eg vil undersøke her. Eg kjem til å presentere ei nærlesing av eit utval slike kjelder. Eg har da lagt vekt på å velje ut tekstar av ulike typar som er talande om kva minnestaden er eller bør vere. Eg har også forsøkt å finne fram til kjelder som syner kvar konfliktlinene går med omsyn til kva minnestaden skal formidle av meiningsinnhald, og korleis dette best kan gjerast. Eg vil her skilje ut dei ulike forståingane av minnestaden og sjå korleis meininga til minnestaden er utvikla gjennom forhandlingar mellom dei ulike forståingane.

Ved å sette dei ulike kjeldene slik i relasjon til kvarandre, vil eg følgje den russiske litteraturteoretikaren Mikhail Bakhtin og hans vekt på at ei ytring ikkje berre speglar ein avsendar, fordi ”[i] dannelsen av en ytring forholder en stemme seg på forskjellige måter til tidlige[re] ytringer samtidig som den foregriper svaret fra andre, etterfølgende stemmer” (Aukrust 2000:128, sjå også t.d. Bakhtin 1991). Ei ytring må derfor sjåast som del av ein vev av meiningsytringar, der alle ytringar er sett inn i og fødd av ein meiningsfull relasjon med mange andre. Den amerikanske kulturhistorikaren James Young følgjer ei liknande

linje. I boka *Texture of Memory* understrekar han at slike minnesmerke bør studerast med vekt på dialogen mellom monumentet og samfunnet ikring (Young 1993:7–15). Ein minnestad er ikkje nokon slutta, statisk eining, seier Young. Den er i stadig endring, kontinuerleg utvikla gjennom eit samspel mellom monumentet og menneska som tek det i bruk. I følgje Young er det her, i sjølve dette samspelet, at meininga til minnestaden er å finne. Han ynskjer derfor å undersøke nettopp dette forholdet, korleis minnestaden påverkar dei vitjande, og korleis dei vitjande tolkar og endrar minnestaden. Slik forsøker han å bryte med ei monolittisk forståing av minnestaden, og ”rather preserve the complex texture of memory – its many inconsistencies, faces, and shapes [...]” (Young 1993:xi). Eit slikt dialogperspektiv er nyttig som tilnærming til Falstad. Utan auge for dette samhandlingsaspektet vil ein ikkje sjå at ein vesentleg del av meiningssinnhaldet til dei einskilte elementa nettopp er at dei er oppført som direkte svar til andre. Eit enda viktigare aspekt er at mykje av relevansen og meininga til minnestaden ligg i sjølve diskusjonen omkring den. Minnestaden tilbyr folk ein stad å spele ut tankar og kjensler, både gjennom debattane og gjennom bruken. For å få ei meir fullstendig forståing av minnestaden, må derfor desse kjeldegruppene sjåast i samheng med kvarandre. I det følgjande vil eg altså freiste å sjå minnestaden Falstadskogen ikkje som eit statisk landskap anno 2005, eller eit tilfelleleg resultat av skiftande forvaltarars godtykke, men som ein vev av ytringar som talar til sitt publikum, og som krev og ber i seg ei ytring til svar (Bakhtin 1998:11), anten i form av tolking og bruk av minnestaden under vitjingar, eller eventuelt gjennom ei tilføring av nye element til minnestaden.

Minnestaden Falstadskogen

Minnestaden Falstadskogen er materielt sett oppbygd av to sett hovudkomponentar. Det eine er dei ulike monumenta som er reist i skogen med ujamne mellomrom i perioden 1947–1998. Den andre komponenten er sjølve skogen, som særleg i den fyrste tida etter krigen har stor utsegnskraft i seg sjølv. Da låg ugjerningane der bokstaveleg tala oppe i dagen, fyrst gjennom langvarig arbeid med oppgraving av lik, deretter som nyleg opna graver. Som små haugar i landskapet, markert med trekrossar, steig gravene opp av skogbotnen og tala eit tydeleg språk om tilinkjesgjerding av menneske, og jamvel om ynskje om å slette ut minnet om dei.

Det å la sjølve landskapet Falstadskogen utgjere minnesmerket er eit grep som har mange kulturhistoriske forløparar. I si analyse av moderne krigsminnekultur framhevar historikaren George Mosse gravstaden Père Lachaise utanfor Paris og den amerikanske Park Cemetery Movement, som i bytjinga av 19. hundreåret let det naturlege landskapet gje form til gravstadane. Innføringa av denne typen gravstad blir av Mosse sett i samheng med romantikkens natursyn og opplysningstidas syn på døden som ei kvile. ”Park cemeteries were supposed to have a moral function as places where the fullness of the landscape would enable people to grasp ‘the mighty system of nature’ with its cycle of creation and destruction” (Mosse 1990:41). Etter kvart blei det også oppretta reine minnelundar, der naturen sjølv fungerte som symbolske substitutt for faktiske graver. Ved å bringe inn ein kontemplasjon over naturen skulle dødens brodd takast bort, og skogens naturlege venleik skulle gje vitjarane ei kjensle av ro, fred og orden (same:43). I valet av å la skogen utgjere sjølve minnesmerket har ein latt slike un-

dertonar klinge med i opplevinga av Falstadskogen. Men på denne staden vil desse spesifikke gravlundstradisjonane ikkje vere åleine om å legge rammer for opplevinga. Mot dette harmoniske og fredelege meiningsinnhaldet står medvitet om hendingane gjennom åra 1941–45, da okkupasjonsmakta sperra av ein tidlegare veldreven skogsteig i utkanten av bygda og omdanna denne til eit skrekklandskap av massegraver. Det er altså ei spenning i meiningsinnhaldet i sjølve Falstadskogen. På eit vis speglar dette den tvitydige statusen skogen

hadde i norsk kollektivtradisjon. I det gamle gardbrukarsamfunnet var skogen tradisjonelt sett som ei randson mellom kultur og kaoskrefter. Det var eit potensielt produktivt, men samtidig trugande landskap, da det låg utanfor menneskas hevdvunne grunn og kjerneområde (Christensen og Eriksen 1993). Samtidig har undersøkingar av naturens rolle i norsk kollektivtradisjon omkring 2. verdskrigen vist at ein gjennom bruk av naturen som symbol fester ein si eiga sak til naturen og det naturlege, medan okkupasjonsmaktas hand-

Odd Hilts minnesmerke, avduka 1947. (Falstadarkivet)

lingar blir markert som eit overgrep mot sjølve naturens orden (Eriksen 1995:70ff, sjå også Eriksen 1999:47ff). Slik kan ein seie at skogen i minnestaden utgjer ein intrikat dialog i seg sjølv, der fleire tydingar er i stadig spel med kvarandre. Falstadskogen er dermed ladd med ein rikdom av meining som gjev store ressursar å spele på i lesinga og eventuelt utviklinga av minnestaden. Avhengig av røynsler og behov vil det variere kva for ei av skogens stemmer som blir høyrte av ulike deltakarar i dialogen, og kva for svar ein vil gje til dei ytringane ein mottek i skogen.

Monumenta

At skogen er eit så rikholdig reservoar av symbolsk meining, utgjer ikkje berre ein ressurs, men også ei utfordring i det å styre lesinga av staden og å gjere meininga til skogen eintydig og klar for dei vitjande. Det var nettopp skogens meiningspotensiale som ei randzone mellom kaos og orden, mellom kultur og natur, mellom produktivitet og destruksjon, som var det fyrste ein måtte klargjere og utleggje i arbeidet med å definere og formgje minnestadens innhald. Markeringa av gravstadane med krossar kan sjåast som det fyrste leddet i dette arbeidet. Punkt for punkt omdefinerte ein med dette heile landskapet. Verktøyet ein nytta, kan sjølv seiast å spegle det tvitydige i skogen, da krossen på den eine sida står for døden, mens han på den andre sida symboliserer von om oppstode og evig liv. Dette arbeidet med å definere meininga til minnestaden blei ført vidare gjennom ein seremoni i 1947, da ein avduka eit monument i Falstadskogen. Denne handlinga vigsla skogen som ein minnearena, klargjorde meiningsinnhaldet og fastla den rette lese-måten. Mørkemaktenes rov av heimleg, produktivt kulturlandskap blei symbolsk teke

attende frå kaoskreftene (jf. Eliade 1997:22). Den som sto for sjølve vigselhandlinga var HKH Kronprins Olav, sjølve personifiseringa av nasjonen, motstanden og framtida. Kunstnaren Odd Hilt som laga monumentet, var heller ikkje vilkårleg valt. Hilt var sjølv fange i leiren ei tid, noko som auka både utsegnsdjupna og -tyngda til monumentet. Fangane sjølve fekk siste ordet, og normaliteten og orden blei atterreist.

Hilts minnesmerke er eit steinrelieff plassert i kanten av ein stor hellelagt halv-sirkel ved inn- og utgangen til Falstadskogen. Motivet syner fire andlets-lause soldatar – den tyske krigsmaskin – klare til å skyte tre uvæpna menn under eit tre. Ofra syner trass, engsting og samhald. Kunstnaren sjølv skildra monumentet slik: ”Bak soldatene [som står klare til å skyte] er vegetasjonen borte. Alt er goldt og øde. Over mennene som skal skytes, gror det. Det gir håp tross alt” (Arbeider-Avisa 29.10.84). Monumentet markerer tilbaketakinga frå kaoskreftene ved å vrenge tyskaranes misbruk av skogen. Det blir gjort gjennom å ta i bruk liv/vekst-metaforen. Skogen som har vori eit verkty i utslettinga, blir teki attende som eit teikn på dei positive kreftene. Gjennom dette er hovud-dramma for opplevinga av staden lagt. Dei drepne mennene er sett inn i ein samanheng som heroiske offer for ei sak. Gjennom plasseringa av monumentet til Hilt, får dei vitjande ein nøkkel til lesinga av skogen. Det er ikkje lenger bødlane som har regien og definisjonsmakta. Ofra er ikkje lenger lik i oppløysing, men menn som har vori villige til å gje liva sine. Heller ikkje er dei lenger andlets-lause menneskemassar, men menn med individualitet og integritet.

Hilts utlegging rådde grunnen i 16 år. Heilt frå avdukinga var det likevel somme som følte at denne ramma ikkje femnde om heile meininga til minnestaden, eller at den

ikkje uttrykte denne meininga presist nok. T.d. kritiserte Bjørgum monumentet for å vere ”temmelig drastisk”, og han beklaga ”denne følelse av hat og hevsn som stiger opp i en når en ser dette” (FSM 908a). Hiltstolking av staden kalla fram ei motstvar, eller eit tillegg. Det neste steget i minnearbeidet blei dermed ei ”minneplate” som blei lagt ned i skogen i 1963. Samtidig blei krossane på rettarstadane erstatta av små pyramidar i grå granitt. Årsaka til dette er ikkje kjeldebelagt, men det er rimeleg å tenke seg at noko av bakgrunnen for at krossane blei erstatta med pyramidar, er det auka medvitet om at ein stor del av offera i skogen ikkje med naudsyn delte dei norske offeras livssyn og gravferdstradisjonar. At krossane blei erstatta med pyramidar kan dermed sjåast som ein uttrykk for internasjonalistiske straumdrag.

Både minneplata og pyramidane er laga av bilethoggaren Gunnar Jansson. Steinpyramidane reiser seg frå skogbotnen på tilsvarende vis som gravene ein gong gjorde og fører vidare det dystre meiningsinnhaldet som gravene og krossane tidlegare bar fram som dødssymbol. Samtidig kan dei kanskje seiast å vidareføre og fornye den formildande, trøystande budskapen som krossane sto for. Gjennom det faste, unedbrytelege materialet og gjennom at dei som reine, geometriske former sprenger seg opp frå bakken forsterkar dei det kulturlege, menneske-skapande innslaget i skogen. Det mest særmerkte ved monumentet til Jansson er at det kom inn eit tydeleg individualiserande element i kontrast, eller snarare som supplement, til dei nokså ålmenne offer-representasjonane til Odd Hilt. I minneplata er namna på alle kjende

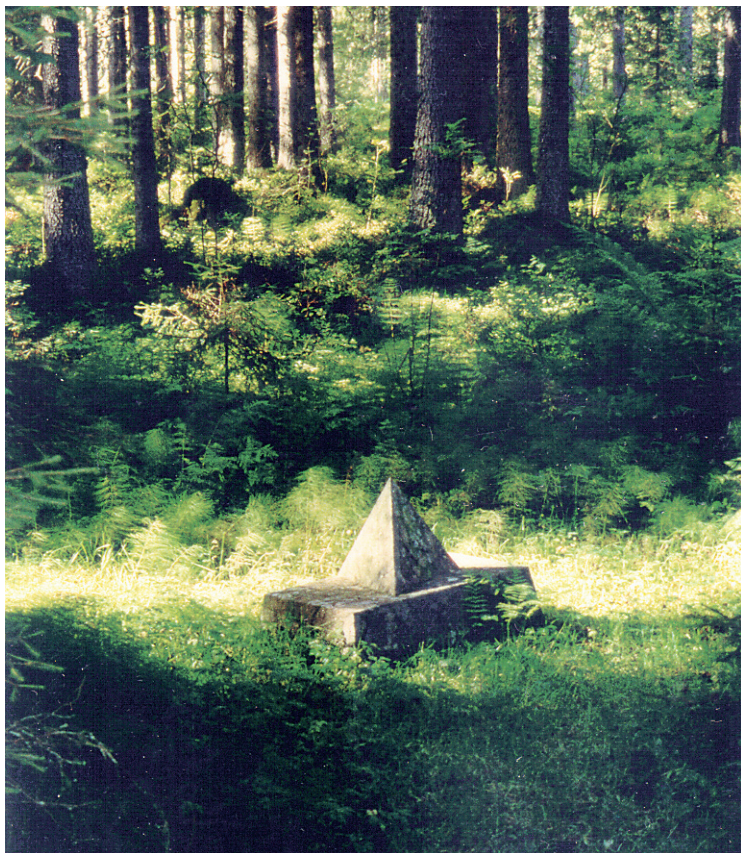

Gunnar Janssons minneplate, avduka 1963, med alle kjende namn på offer og deira gravstad avmerka på kartet i nedre del av plata. (Falstadarkivet)

offer rissa inn. Ved denne steinen kan dei vitjande såleis leite opp namna etter sine kjære. Slike inskripsjonar finst det lange tradisjonar for, og namna var sett som ein viktig del av minnesmerke. Kvar for seg hjelpte dei fram minnet om den drepne, samanlagt prova dei omfanget av tapet og dermed også samfunnets samla innsats og offer (Moriarty 1997:137f). I dette tilfellet er fokuset på individua følgd vidare opp ved at kvart namn på steinen er forsynt med eit romartal, som svarar til romartal på pyramidane. Nedst på steinen er det rissa inn eit kart over gravfelta, slik at ein kan finne ut kvar det einskilte offeret blei skote og gravlagt. Dette inneber ikkje berre at kvart einskilt offer i prinsippet er minna personleg, men også at ofra blir hugsa på ein ny måte. Dei er ikkje berre hugsa som heroiske martyrar for ein rettferdig og til sist vunn-

en sak, men meir som tragiske tap. Ifølgje Mosse er det ein tendens i forvaltninga av minnet om dei falne som går i same retning. Frå vekt på ei heroisering og understreking av det meiningsfulle offer går ein over til ei vektlegging av krigens konsekvensar og tragedie (Mosse 1990:211–16). Innføringa av denne nye dimensjonen til minnelunden kan også sjåast som del av det historikaren John Gillis ser som ein ålmenn tendens i krigsminnekulturen, nemleg at minnearbeidet blir stadig meir privatisert og personleg, i høve til den overordna nasjonale forståinga som rådde like etter krigen (Gillis 1994:13).

Det tredje steget i den kunstnariske utsmykkinga av minnestaden er bautaen av den trønderske bilethoggaren Nils Aas, som blei avduka i år 1998. Denne blei plassert ved ein nyridda parkeringsplass i utkanten

*Janssons pyramidar i skogen.
27 slike pyramidar markerer
tidlegare gravstader.
(Falstadarkivet)*

av minnelunden. Hovudformålet med denne var å sette Falstadskogen inn i ein større samanheng, ved å trekke ei kopling mellom Falstadskogen og fangeleiren. Påskrifta presenterer det som der blir kalla ”Falstadminnet” gjennom korte, nøkterne fakta om leirens historie 1941–45, samt om avrettingane og oppgravingane. Den lange og slanke bautaen fornyar og forsterkar budskapet i Janssons pyramidar. Dessutan verkar den til å balansere det fragmenterte, partikulære preget til dei vidt spreidde pyramidane ved å samle informasjon og meining i ein einskilt stein som tek mål av seg til å representere ein einskap. Med denne bautaen er også historia om fangeleiren for fyrste gong dratt inn som eit uttalt motiv i budskapet om krigen. Truleg er det ikkje tale om at ein innfører noko nytt i meiningsutvekslinga som tidlegare har gått føre seg mellom publikum og minnestad. Det er heller tale om å gjere dette elementet eksplisitt. At dette er naudsynt, peikar mot at minnestaden ikkje lenger er talande nok i seg sjølv. Det er nå nye

generasjonar som vitjar minnestaden, og for desse vitjarane kan ein ikkje lenger føresette at minnestadens historie er kjent og umiddelbart meiningsfull.

Skogskjøtselen

Tidas tann gneg også på skogen sjølv. Som ei levande organisme, eller rettare: ein kropp av mange levande og dødelege organismar, går skogen gjennom ein tilsvarende prosess med stadig og uavvendeleg fornying. Slik menneska som hugsar forsvinn, forsvinn også trea. Etter kvart som trea eldast utover 70- og 80-talet, blei problemet med skjøtsel av skogen akutt. Vinteren 1984 starta ein særskild krass debatt i dei lokale media om ein kunne tillate hogst i skogen eller ikkje. På bakgrunn av denne debatten om skjøtselen av skogen vedtok Fylkeskommunen i 1984 ei midlertidig freding av alle kjende gravstader i skogen og områda mellom dei. Eit fredingsforslag blei utarbeidd av Nord-Trøndelag Fylkeskommune i 1987, og i 1989 blei Falstadskogen freda

Nils Aas' bauta, reist i 1998. Inskripsjonen gjev informasjon om rettarstaden, om oppgravingane og om Falstad fangeleir 1941–45. (Falstadarkivet)

permanent. Utgreiingsdokumentet gjer klart greie for føremålet med fredinga. Den skulle minne om den rettsløysa som herska i Falstad fangeleir under krigen, dernest om behovet for samfunnslojalitet og -samhald, samt internasjonal solidaritet. Ifølgje fredingsforslaget er Falstadskogen likevel ”kanskje først og fremst et minnesmerke over vilkårlig død” (Fredningsforslag 1987:13). Dette formålet ser det ut til å ha vori nokså brei semje om. Korleis denne budskapen best kunne formidlast gjennom skogen, var ei anna sak. Atter ein gong blir spørsmålet om den indre spenninga i skogen som berar av symbolsk meiningsinnhald aktualisert.

Fredningsforslaget føresette ein forsiktig skjøtsel og drift av skogen, slik at ein kunne ta ut gamle og sjuke tre for å gje lys og livsvilkår for ettervekst. Dette vakte sterke reaksjonar. Eit synspunkt, oftast hevda av særleg berørte representantar for krigsgenerasjonen, var at ein ikkje måtte gjere inngrep i skogen ut over det som alt var gjort med dei nye monumenta og steinpyramidane. Desse grunn gav si motvilje mot inngrep med at dei ynskte ta vare på skogen som den var (Arbeider-Avisa 29.07.87). Kanskje har dette preget av at trea har blitt sjuke og gamle, kommunisert ei dobbel meinig: både respekt for skogen i og med at fråveret av inngrep er så tydeleg, men også meir effektivt ein budskap om destruksjon og død. På ein annan måte, men kanskje like sterkt som da gravene var synlege, bar skogen vidare budskapen om kva som har gått føre seg på denne staden. Leiaren for den lokale krigsinvalideforeininga sette ord på dette når han let seg intervju i lokalavisa under overskrifta: ”Skjøtselsplan for Falstadskogen har satt sinnene i kok”. Han uttala da at ”Fire-fem rettersteder er allerede blottlagt ved hogst. For første gang har vi fått gjennomlysning i

Falstadskogen og uhyggestemmingen er i ferd med å forsvinne. Er det dette fylkeskonservator[en...] mener med skjøtsel?” (Arbeider-Avisa 29.07.87). Trass i at det altså er avstand i tid til krigen som har skapt skogen slik den er i dag, står han dess sterkare fram som ein handgripeleg representant for krigen. Forholdet til skogen er her svært direkte og konkret. Den har verdi fyrst og fremst som eit band til fortidige opplevingar, gjennom treas tilskrivning av ein slags tidsvitne-status. Følgjande argument mot hogst, framsett av formannen i tilsynsutvalet for skogen, er karakteristisk: ”Det er ikke hogd i Falstadskogen etter krigen. De trærne som var tause vitner til de brutale drapene, står på samme sted som den gang. De kuler som gikk gjennom menneskekroppene, er fortsatt til stede i de samme trærne. Derfor – om ikke for annet – bør det avstås fra hogst i Falstadskogen” (Arbeider-Avisa 26.01.87). Sidan dette er sjølve staden der kameratar og kampfeller fall, blir kvart einaste tre og kvar kvadratmeter av skogbotnen å handsame med største respekt. Da det i samme periode blei føreslått å gjere skogen lettare tilgjengeleg gjennom å utbetre stisystemet gjennom skogen, blei dette følgeleg avvist som umuleg og uverdigg. Representanten for krigsinvalidane kallar dette for ”gravskjending”. Han sa vidare: ”Jeg tror [...] slaget er tapt for alle som har kjempet og trodd på at Falstadskogen for all ettertid skulle bli en verdig minneskog over dem som ga sine liv for vår alles frihet” (Levanger-Avisa 06.02.90).

Fylkeskommunen som er den ansvarlege instansen for skjøtselen av skogen, var samd i at ein skulle gjere minst muleg, for derigjennom å ta vare på skogen. Ein var derimot usamd i kva som eigentleg utgjorde skogen, eller kva som var den essensielle kvaliteten, og korleis ein burde

ta vare på denne. Fredingsforslaget understreka at målsettinga var å sikre offentleg tilsyn med at minnelundens ”karakteristiske skogsmiljø skal søkes bevart mest mulig statisk” (Fredningsforslag 1987:3). Dermed blei inngrep naudsynt, og det blei føreslått inngrep av varierende grad i ulike delar av det freda området. For områda nærast gravene og monumenta sjølv, heitte det at ”[f]redningen skal [...] ivareta bevaringen av områdets karakter som tung middelaldrende granskog” (same, s. 8). Her er det altså sjølv *skogen* som er den viktige eininga. Medan trea etter synet til veteranane hadde noko nær ein tidsvitne-status, er det her ikkje om å gjere å ta vare på det einskilte treet. Sjølv *typen* av skog er den meiningsberande eininga. Idealet er ein vel-skjøtt skog, der livskraft og orden skal vere dominerande. Isolert sett vil ein slik skjøtsel kunne tene til å svekke treas evne til å målbere det historisk spesifikke ved denne staden. Til gjengjeld vil ein få ein meir livskraftig biotop, eller, for å vere meir presis: Ein vil få ein typisk norsk granskog, ein skog som heilt etter ideala til Park Cemetery Movement kan ”elevate and strengthen patriotism, for the charm of the landscape where one’s loved ones were buried and its appeal to the emotions would lead one to love the land itself” (Mosse 1990:41f). Tida og generasjonanes gang er på veg til å tære bort kjensla av at her, nettopp på denne staden, har det føregått noko særleg. Falstadskogen abstraherast frå fyrst og fremst å vere ein konkret historisk stad til å bli eit meir reindyrka symbol.

Ei slik utvikling står enda meir tydeleg fram i ein utviklingsplan for Falstadskogen som arkitektfirmaet Snøhetta laga på oppdrag frå Levanger kommune og Nord-Trøndelag Fylkeskommune i år 2000. Denne planen tok opp i seg dei synsmåtene

som hadde legi til grunn for skjøtselen til da, men på somme punkt gjekk dei enda eit stykke i retningen som allereie var peika ut. Etter denne planen er det eit poeng å *utvikle staden vidare* gjennom å tilføre skogen nye element. Snøhetta’s mål for arbeidet er å ”berike den totale opplevelsen av å være i Falstadskogen” (*Forprosjekt Falstadskogen* 2000, forordet). Dels dreiar det seg om å gjere skogen fysisk betre tilrettelagt og tilgjengeleg, samtidig som ”[d]et har vært et ønske om å skape nye estetiske uttrykk som kan synliggjøres både i bruk og materialitet i de nye elementene som plasseres i Falstadskogen” (same, s. 3). Dei føreslår mellom anna lyssetting for å ”skape en lysramme rundt monumentplassen som fokusere[r] på skogen, og de gamle grantrærne” (same, s. 13), og nedsenka informasjonstavler ved dei einskilte gravstadene (same, s. 14). Denne utviklinga i synet på kva språk skogen skal bruke speglar ei utvikling i synet på minnestadens innhald. Planen held fast på at ”[d]ette er og var dødens sted, et sted hvor mennesker ble frarøvet livet. Tilnærming og nærhet til denne dimensjonen krever stillhet og fravær av andre inntrykk” (same, s. 9). Men til dette synet har det kommi eit supplement: ”Minnelundens kvalitet er nettopp denne *freden* og avstand til omverdenen. Skogen skaper et fristed, hvor det ufattelige blir nærere nettopp gjennom kontrasten mellom dagens stillhet og tidligere hendelsers grusomhet [...] Falstad symboliserer både ugjerninger og opprivende hendelser, samtidig skal stedet formidle ro, verdighet og håp om en lysere framtid” (same, s. 9, mi uth.). Det er denne dualiteten arkitektane ynskjer å dyrke fram i arbeidet sitt.

Håpet er noko som heile tida har blitt framheva, som me har sett. Det ser derimot ut til å ha kommi inn eit nytt trekk i og med denne planen. I desse formuleringane er det

ikkje berre som ein stad for vald og drap at Falstadskogen nå blir opplevd. Primært ser den nå ut til å bli opplevd som ein *minnestad* om dette – ein stad som ikkje vitnar om manglande respekt for liv, men snarare vitnar om respekt for minna til ofra. Avrettingsstaden er i desse formuleringane berre eit meir eller mindre fjernt utgangspunkt. Falstadskogen er staden der orden herskar, og der det gode har vunni fram. I denne planen er dermed potensialet som låg i det å trekke vekslar på skogen som symbol for liv, ro og harmoni, fullt realisert. Etter kvart som tida har gått, har ein abstrahert Falstadskogens meiningsinnhald i slik grad at det nå også kan femne om det som ein gong var sjølv negasjonen av hovudsaka. At staden er dyster og krev respekt og stille framferd, er ikkje lenger heile sanninga. Ifølgje den forståinga som arkitektane i Snøhetta legg til grunn, er dysterheita ein kvalitet som ikkje lenger, eller i alle fall ikkje i same grad, ligg i skogen sjølv. Forteljinga om hendingane i skogen må påførast utanpå, eller skrivast inn i skogen. Tilhøvet mellom skogen og publikum er også snudd på hovudet. Slik innhaldet nå er projisert på skogen, er ikkje lenger freden noko som skogen krev, men noko den tilbyr. På denne måten har Falstadskogen enno til rådvelde sitt symbolske repertoar i kraft av å vere randsoner mellom kultur og natur, på avstand frå omverda og utanfor menneskas daglege virke. Den har behalde sin funksjon med å halde kaos på avstand og fungerer framleis som markør og grenseoppgang mellom to grunntilstandar i mennesketilvera. Men i tillegg til å vere ein arena for samfunnsbyggjande ritual, har skogen også blitt ein stad for privat, rekreasjonell verksemd. For så vidt i tråd med den historiske markørfunksjonen, kjem det her til syne ei anna, meir moderne forståing av kva ”kaoskrefter” er. Kaos er ikkje lenger krig.

Det kaoset menneska av i dag treng å få på avstand, er stress og mas – kvardagen, rett og slett. I Falstadskogen kan menneska oppleve å bli heva ut av dagleglivet. Dette kan på den eine sida oppfattast som ei forflating av den lagnadstunge budskapen som tidlegare generasjonar har sett i skogen. Men det kan også oppfattast som at minnestaden enn i dag kan fungere som ein markør av kva som er vesentlege og uvesentlege spørsmål, i ei ny tid med nye og heilt andre behov og krav.

Funksjonsending

Allereie Bjørgum uttalte at Falstadskogen skulle vere ein lærearena. Gjennom Falstadskogen skulle utvalte verdiar dyrkast og utviklast: ”En ting som også taler for, at vi bør gjøre noget her, er for å lære folk som sådan dette, ikke å glemme, men lære dem å tilgi, være disse menn evig takknemlige for det de med sitt liv gav oss, vår frihet” (FSM 908). I byrjinga hadde likevel minnestaden sin primære funksjon og legitimitet i det at den adresserte eit traume. Den var eit landskap ein kunne gå inn i, forhalde seg til – og gå ut av. Den kunne tilby trøyst og lindring gjennom å sette det store og smertefulle offeret inn i ein meningsfull samanheng. Den pedagogiske funksjonen kom inn som eit instrument for denne funksjonen. Etter kvart er der tendensar til at dei konkrete hendingane blir supplert, og kanskje jamvel fortrent av, spørsmålet om kva ålmenn, samtidsrelevant lærdom ein kan trekke ut frå dei. Det pedagogiske siktemålet som heile tida har legi der, har nå blitt skuva i forgrunnen, og Falstadskogen har gått frå å vere ein minnearena i retning av å bli ein meir pedagogisk arena. Dette inneber at det primære omsynet og siktemålet får mindre vekt. At tradisjonen gradvis blir skuva over mot det universelle, er eit døme på noko folkloristen Anne Eriksen ser som ein

ålmenn tendens i krigsminnekulturen: ”Det historisk spesifikke forsvinner ikke, men det endres til et eksempel, en konkretisering av noe mer absolutt” (Eriksen 1995:123). I dette tilfellet inneber utviklinga også at meiningsinnhaldet kan opplevast som så abstrakt at det kjennast utilstrekkeleg for den som har traumatet. Når minnestaden dermed blir planlagt og tilrettelagt etter føremål som ikkje nødvendigvis stiller dei same krav, svarar ikkje lenger forma til den funksjonen minnestaden opphavleg var tenkt å sette. Med eit fokus på det ålmenne og relative kan minnestaden ikkje lenger like vellykka adressere den spesifikke lidinga som var Falstadskogens utgangspunkt som minnestad. Det tette bandet til staden blir løyst opp. Det er ikkje lenger kva som skjedde i Falstadskogen som er mest relevant. Det som er viktigast, er at liknande ting hender stadig vekk andre stader. Vel så mykje som at Falstadskogen blir brukt i kraft av kva som har føregått der, blir den sett som ein representant for liknande fenomen.

Ei tilsvarande utvikling kan ein sjå i utleggingane av budskapen til minnestaden, frå Hiltis nokså realistiske attgjeving av ein konkret situasjon, til Janssons pyramidar i skogen og Aas’ bauta i utkanten av den. Tilsvarande, når Bjørgum skal forsøke å sette ord på kva kampen og ofra stod om, grip han til forholdsvis handfaste storleikar, som landet eller landskapet, kongehuset, eller ganske enkelt ”det som er vårt”. Det han trekker fram som kjernen for striden, og som har vori truga og så dyrkjøpt verna, er umiddelbart, konkret og nært. Det er eit samsvar mellom dei svært kroppslege røynslar Bjørgum har frå skogen og dei konkrete nivået på omgrepa han brukar for å forstå desse røynslene. Dette samsvaret blir tydeleg om ein ser det i samanlikning med dei abstrakte omgrepa som seinare blir nytta til å

forstå skogen. Etter kvart som både krigsgenerasjonen og seinare generasjonar får krigshendingane på avstand, er det dei meir abstrakte omgrepa som ”menneskerettar”, ”demokrati” og liknande som blir nytta. Dette kan settast i samanheng med ei ålmenn svekking av stillinga til nasjonalismen i tiåra etter andre verdskrigen (Gillis 1994:12ff). Også i krigstradisjonen er det kommi inn stadig sterkare overnasjonale eller postnasjonale aspekt (Kverndokk 2000:90ff). Avstanden i tid gjer det naudsynt med omgrep som er abstraherte og dermed meir generelle og vidt omfattande. Om budskapen skal ha relevans for menneske av i dag, må det hevast opp på eit meir ålment nivå, som tillet at nye generasjonars eigne røynslar kan lesast inn i minnestaden. I ei namngjeten utgreiing om ”*lieux de mémoire*” framhevar Pierre Nora at minnestader ”only exists because of their capacity for metamorphosis, an endless recycling of their meaning and an unpredictable proliferation of their ramifications” (Nora 1989:19). Det er ein smertefull prosess for den som står for det forlatne synet, men minnesmerket er ikkje fyrst og fremst til minne om dei som fall. Det er til minne om at dei fall for visse utvalte verdiar, som i sin tur representerer eit kollektiv. Det er sjølve denne offerhandlinga som blir markert, minna og halden fram som eit døme. I grunnen er minnesmerket såleis ei handgripeleggjering og ei stadfesting av dei verdiar dei er forstått som vernarar av, eller meir konkret: det kollektivet som minnest (Nora 1989:12).

Konklusjon

Den minnestaden ein møter i dag, vil ein som oftast oppleve som ein einskap. Men i røynda er den bygd opp over tid og utvikla gjennom ein historisk prosess. Omfanget av monument har auka, og sjølve skogen har

endra seg, dels som eit resultat av naturlege prosessar, dels som følge av menneskelege inngrep i naturen. Langt på veg blir utviklinga også avgjort av forhold utanfor minnestadens rammer, som t.d. generasjonars gang og utanrikspolitiske forhold som Noregs tilhøve til andre statar. Her har eg likevel ikkje berre lagt vekt på å framheve den kronologiske utviklinga. I staden har eg villa leggje vekt på den eigne, interne dynamikken i utviklinga i minnestadens meiningsinnhald. Eg har forsøkt å vise korleis minnestaden er bygd opp av fleire ulike element som dels står i samsvar, dels i strid med kvarandre. Desse elementa som eg etter Bakhtin har kalla ytringar, er unike og framsette i ein spesifikk historisk kontekst. Dels må dei likevel sjåast i samheng med andre ytringar, og som del av ein meiningsskapande dialog med desse. I kvar av dei ligg der eit ekko av tidlegare ytringar (Aukrust 2000:128), t.d. gravlundskonvensjonar, munnleg tradisjon om hendigane under krigen, kunstnarars tolkingar og publikums bruk av staden. Der ligg også ein adressivitet i ytringane, mellom anna forståingar av kva som vil vere samfunnets krav til og behov for ein slik minnestad. Den einskilte ytringa blir såleis langt på veg bestemt av dialogen den går inn i. Men dette dialogiske perspektivet ser samtidig ein stor fridom til tolking etter kvar einskilts behov og interesser. Minnestaden er svært mangetydig, med eit rikt meiningspotensiale som gjer eit stort tal tolkingar og bruksmåtar muleg. Som me har sett, kan t.d. skogen både kommunisere trugande destruksjon og livskraft, både kaos og fred. Til ulike tider har menneske kommi til minnestaden med ulike behov, med resulterande ulike syn på kva som skal vege tyngst.

Det er ein dynamisk heilskap som stig fram, både sett prosessuelt og synkront. Minnestaden er i ei stadig pågåande forhandling der skiftande forståingar av skogen,

ymsande tolkingar av monumenta og forskjellige menneskes varierende behov renn i hop til ein kompleks vev som stadig blir lengre. Ved å leggje vekt på det dialogiske aspektet ved minnestaden vil ein både få auka forståing for det historisk spesifikke ved kvar einskilt ytring, samtidig som det overordna meiningsinnhaldet kjem klarare fram. For den overordna meininga er etter mitt syn sjølv dialogen. På same måte som Bjørgum repeterande og hoggande teljar til bodskapen sin ned til ei lita kjerne av meiningsladde symbol, repeterer ein med jamne mellomrom denne bodskapen i Falstadskogen. Det gjer ein gjennom ei stadig reising av ikkje så veldig ulike monument – om enn med ulike nyansar og vektlegging – og gjennom rituelle diskusjonar om kva og korleis. Det mest sentrale ved desse meiningsytringane er ikkje sjølv innhaldet, men at sjølv meiningsutvekslinga blir halden ved like. Gjennom repetitivt å fokusere på eit slik mantra, samlar ein seg og konstituerer seg som ei gruppe (Connerton 1989). At kvar generasjon sjølv må stadfeste sitt tilhøve til historia og til ættararven, kan utfordre einskapen i gruppa dei gongane det inneber ei avvising av historia til dei gamle. Kollektivet lever likevel godt med dette på grunn av at det er gjennom desse debattane, da verdiar blir utfordra og sett på spel, at kollektivet blir brakt til live. På same vis som at minnestadens meining finnast i dialogen mellom minnesmerka og publikum, er kollektivet å finne i debatten ikring minnesmerka.

Noter

1. Eit utkast til denne artikkelen blei lagt fram på eit seminar i regi av IKOS v/ Anne Eriksen og Arne Bugge Amundsen i Paris, september 2005. Eg vil med dette takke alle seminardeltakarane for gode forslag til betringar som eg har forsøkt å yte rettferd. Eg vil også takke Kyrre Kverndokk, Ane Ohrvik, Jon Reitan, Trond Risto Nilssen og mine to anonyme fagfeller for viktige innspel.

2. I kjeldene er ”sovjetar” truleg ein sekkepost som også inkluderer andre austuropeiske borgarar, t.d. polakkar.

Litteratur

- Arbeider-Avisa* 26.01.87
Arbeider-Avisa 29.07.87
Arbeider-Avisa 29.10.84
- Aukrust, Knut 2000. ”Stammende røster: Machiavelli, Kinck og... jeg”. I: Brandt, J. Rasmus og Roy T. Eriksen (red.): *Nærhet og avstand. Kulturelle forbindelser mellom Norden og Italia gjennom tidene*. Oslo
- Bakhtin, Mikhail 1991. *Det dialogiska ordet*. Uddevalla
- Bakhtin, Mikhail 1998. *Spørsmålet om talegenrane*. Bergen
- Christensen, Olav og Anne Eriksen 1993: ”Landskapsromantikk og folketradisjon”. I: *Norveg* 1993–2
- Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*. Cambridge
- Eliade, Mircea 1997. *Det hellige og det profane*. Oslo
- Eriksen, Anne 1995. *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo
- Eriksen, Anne 1999. *Historie, minne og myte*. Oslo
- Gillis, John R. (ed.) 1994. *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton
- Kverndokk, Kyrre 2000. *De kjempet de falt de gav oss alt. Om den rituelle bruken av norske krigsminnesmerker*. Hovedoppgave i folkloristikk, UiO
Levanger-Avisa 06.02.90
- Moriarty, Catherine 1997. ”Private Grief and Public Remembrance: British First World War Memorials”. I: Evans, Martin and Ken Lunn (eds.): *War and Memory in the Twentieth Century*. Oxford/New York
- Mosse, George L. 1990. *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York/Oxford
- Nilssen, Trond Risto 2002. ”Rollebytte på Falstad” i *Heimen*, bind 39. Oslo
- Nora, Pierre 1989. ”Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”. I: *Representations* 26, Spring
- Reitan, Jon 1999. *SS-Strafgefangenenlager Falstad*. Hovedoppgave i historie, NTNU
Trønder-Avisa 19.06.02
- Winter, Jay 1995. *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European cultural history*. Cambridge
- Young, James E. 1993. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven/London

Upubliserte kjelder

- Forprosjekt Falstadskogen – en estetisk plan til formidling av minnelunden*. 2000. Snøhetta
- Fredningsforslag Falstadskogen – Ekne – Levanger kommune* 1987. Nord-Trøndelag fylkeskommune
- FSM 908a. Brev frå Erling Bjørgum til biskop Arne Fjellbu, datert 18.04.47. (Falstadarkivet)
- FSM 908b. Brev frå Erling Bjørgum til tannteknikar Erling Nilsen, datert 17.06.47. (Falstadarkivet)